



İbrahim KARACA


Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi/ Türk Halk Bilimi Bölümü/ Türk Halkbilimi Anabilim Dalı, Kayseri/Türkiye

Doctor, Erciyes University/ Faculty of Letters, Kayseri, Türkiye



eposta: ibrahimkaraca@erciyes.edu.tr



<https://orcid.org/0000-0003-1563-7584> -  RorID: <https://ror.org/047g8vk19>

Atıf/Citation: Karaca, İbrahim. 2023. İran Ehl-i Hakları ve Alevi-Bektaşî Topluluklardaki Ortak İnanış ve Ritüeller. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11(34), 229-241. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1194997>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Dissertation Summary
Geliş Tarihi /Received:	26.10.2022
Kabul Tarihi/Accepted:	21.02.2023
Yayın Tarihi/Published:	20.03.2023

İRAN EHL-İ HAKLARI VE ALEVİ-BEKTAŞİ TOPLULUKLARDAKİ ORTAK İNANIŞ VE RİTÜELLER

ÖZ

Bu çalışmanın konusunu, İran da yaşayan Ehl-i Haklar ile Anadolu'da yaşayan Alevi-Bektaşî topluluklarının ortak inanış ve uygulamaları oluşturmaktadır. Ehl-i Hak inancı 13. yy'da yaşayan Sultan İshak ile beraber ortaya çıkmıştır. Zaman içerisinde kendisine bir topluluk oluşturan Ehl-i Hak inancı, özellikle İran'ın batı bölgelerinde yaygındır. Karakoyunlu ve Safevi Türk devletleri döneminde yayılma imkânı bulan Ehl-i Hak inancına, geniş Türk kitleleri de dâhil olmuştur. Özellikle Safevi devleti zamanında Ateşbeyi hanedanının kurulması, Ehl-i Hak inancını geniş kitlelere ulaştırmıştır. Daha öncesinde tarihi kaynaklarda anılmayan inanç Safevi devleti zamanında belgelerde yer almaya başlamıştır. Günümüzde Ehl-i Hak inancı İran'ın Kirmanşah Tebriz ve Tahran şehirlerinde yaygındır. Anadolu'ya Türklerin göçmesi ile aynı zamana denk gelen Anadolu Aleviliği 13. yy'da yaşayan Hacı Bektaş-ı Veli vasıtasıyla hemen bütün Anadolu'da yaygın bir inanç durumundadır. Moğol akınları önünden kaçıp Anadolu'ya gelen Türkler burada babalar vasıtasıyla yeni dini sistemler geliştirmişlerdir. Genel bir isimlendirme yapılması ile onları Alevi-Bektaşî topluluklar diye tanımlayabiliriz. Alevilik, Anadolu'da kurduğu ocaklar vasıtasıyla çok sayıda topluluk oluşturmuştur. Bu nedenle Anadolu'da tek bir topluluktan veya inançtan bahsetmek güçtür. Ancak Bektaşilik, özellikle Balım Sultan ile beraber kurumsallaşmaya başlamış ve bu durum Bektaşî tekkelerinin kapatılmasına kadar devam etmiştir. Bu çalışmanın amacı İran'da bulunan Ehl-i Haklar ile Anadolu da yaşayan Alevi-Bektaşî topluluklarının ortak kültürel değerlerini Türk kültürü bağlamında ortaya çıkarmaktır. Bu amaçla 2016-2019 yıllarında Tebriz, Tahran ve Kirmanşah şehirlerinde Ehl-i Haklar üzerine alan çalışması yapılmıştır. Bu alan çalışmasından Ehl-i Haklara dair bilgiler elde edilmiştir. Anadolu Alevi-Bektaşîliğine dair bilgiler ise literatür taramasından elde edilmiştir.





İbrahim Karaca

Anahtar Kelimeler: Türk Kültür Tarihi, Türk Halkları ve Toplulukları, İran Türkleri, Ehl-i Hak, Alevilik-Bektaşilik.

COMMON BELIEFS AND RITUALS IN IRANIAN AHL-E OF HAQQS AND ALEVİ-BEKTASHİ COMMUNITİES

ABSTRACT

The subject of this study is the common cultural values of the Ahl-i Haklar living in Iran and the Alevi-Bektashi communities living in Anatolia. Ahl-e Haqq belief emerged with Sultan Ishaq, who lived in the 13th century. Ahl-e Haqq belief, which has formed a community over time, is especially common in the western regions of Iran. Large Turkish masses were also included in the belief of Ahl-e Haqq, which had the opportunity to spread during the Karakoyunlu and Safavid states. Especially during the Safavid state, the establishment of the Atesbeyi dynasty brought the belief to large masses. The belief, which was not mentioned in historical sources before, started to take place in documents during the Safavid state. Today, the belief of Ahl-e Haqq is widespread in Iran's cities of Kermanshah, Tabriz and Tehran. Anatolian Alevism, which coincides with the migration of Turks to Anatolia, is a widespread belief in almost all of Anatolia through its leaders such as Hacı Bektaş-ı Veli who lived in the 13th century. The Turks, who came to Anatolia in front of the Mongol raids, developed new religious systems here through their fathers. With a general naming, we can define them as Alevi-Bektashi communities. Alevism has created many communities through the ocaks it established in Anatolia. For this reason, it is difficult to talk about a single community or belief in Anatolia. However, Bektashism began to be institutionalized especially with Balım Sultan and this situation continued until the Bektashi lodges were closed. The aim of this study is to reveal the common cultural values of the Ahl-e Haqq living in Iran and the Alevi-Bektashi communities living in Anatolia in the context of Turkish culture. For this purpose, a field study on People of Rights was conducted in the cities of Tabriz, Tehran and Kirmanshah in 2016-2019. From this field study, information about Ahl-e Haqq was obtained. Information on Anatolian Alevi-Bektashism was obtained from the literature review.

Keywords: Turkish Cultural History, Turkish Peoples and Communities, Iranian Turks, Ehl-i Hak, Alevism-Bektashism.

Giriş

1. Ehl-i Hak ve Alevilik- Bektaşiliğın Tarihi

Bektaşilik inancı, Hacı Bektaş Veli'nin yaşadığı 13. yy'da Anadolu'da ortaya çıkmıştır. Bektaşiliğın tarihini kesin olarak ortaya koymak mümkün olmasa da doğduğı tarihi esas almak önemlidir. Bu dönem Türklerin Anadolu'yu yurt yapma dönemine rasgelmektedir. Moğol akınları önünden Anadolu'ya gelen Türkler beraberlerinde Orta-Asya'daki kültürel öğelerini de Anadolu'ya taşımışlardır. Bu kültürel öğeler İslam ile yoğrulup yeni akım, dini inanış ve inançların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Daha öncesinde özellikle Horasan bölgesinde İslam ile Türkler tanışmışlardır. Bu dönem siyasi olarak ise Anadolu Selçuklu devletinin çözülmeye başladığı dönemdir. Özellikle Babailer isyanı sonucu ve sonrasında Moğollar ile yapılan Köseadağ savaşı devletin dağılmasına sebep olmuştur. Bu dağılma halkı





İran Ehl-i Hakları ve Alevi-Bektaşî Topluluklardaki Ortak İnanış ve Ritüeller

bir takım karizmatik dini şahsiyetli kişilerin etrafında toplanmasına sebep olmuştur (Birge 1991: 36). Bu durum Bektaşilik öncesinde ortaya çıkan fikir akımlarında da mevcuttur. Orta-Asya'dan devam eden göçler yalnızca göçebe Türkleri değil Ahmet Yesevi gibi bir önderden mistik yaşam hakkında bilgi sahibi dervişlerin de Orta Asya'dan diğer coğrafyalara dağıldığı görülmektedir. Bu nedenle Alevilik Ahmet Yesevi ve Kalenderilik'ten ayrı düşünülemez (Öncül 2021: 124). Hacı Bektaş böyle bir ortamda ortaya çıkmıştır. Birge, Hilmi Ziya Ülgen'e atıf yaparak Hacı Bektaş-ı Veli'nin 1295 yılından önce öldüğünü söylemektedir (Birge 1991: 45). Birge, Bektaşî tarihini üç döneme ayırmaktadır. İlk dönem 1250 yılı civarından 1500 yılı Balım Sultan'a kadar olan dönem, ikinci dönem Balım Sultan'dan 1826 yılında Yeniçeri ocağının kapatılmasına kadar olan dönem ve 1826'dan 1925 yılına kadar olan dönem. Melikoff ise Bektaşiliğin Hacı Bektaş-ı Veli öldükten sonra ortaya çıktığını söylemektedir (Melikoff 2011: 21).

Hacı Bektaş-ı Veli ile ilgili anlatılan menkıbeler genellikle Velayetname-i Hacı Bektaş Veli'de yer almaktadır (Yıldırım 2020: 197). Hacı Bektaş Veli, bölge Alevileri arasında genel olarak Hz. Ali'nin zuhuru olarak görülür. Yıldırım'a göre bu özelliği ile yol ve erkânı Anadolu ve Rumeli şartlarına göre yeniden düzenlemiş ve bize kadar gelen mevcut Aleviliği kurmuştur. Hz. Muhammed ve Hz. Ali'den sonra ikinci kurucusudur. Dolayısıyla Anadolu ve Rumeli Aleviliğinin başı ve serçeşmesidir (Yıldırım 2020: 197). Hacı Bektaş Veli, bütün Alevi- Bektaşî topluluklarının Pir'i durumundadır.

Anadolu'da yaşayan Alevi-Bektaşî toplulukların tamamı Pir olarak Hacı Bektaş Veli'yi kabul etmektedirler. Hacı Bektaş Veli'nin tarihi ve destansı kişiliği tam olarak ortaya çıkarılmamıştır. Rıza Yıldırım, Hacı Bektaş Veli'nin hakkında bilgi veren en eski kayıtların Elvan Çelebi'nin *Menakibu'l-Kudsiyye* ve Eflaki'nin *Menakibu'l-Arifin* adlı eserler olduğunu belirtmektedir (Yıldırım 2019: 95). Hacı Bektaş Veli, Ahmet Yesevi tarafından Anadolu'ya irşad için gönderilmiştir. Babailer isyanında kardeşi Menteş ölmüş kendisi de Sulucakarahöyük'e yerleşmiştir (Yıldırım 2019: 96). Bu bölgeye geldiğinde burada Çepniler yaşamaktaydı. Zamanla bu topluluk Bektaşlu oymağı adını almıştır (Yıldırım 2019: 96). Hacı Bektaş Veli 13.yy'da yaşamıştır (Yıldırım 2019: 97; Birge 1991: 97) Velayetname' ye göre Hacı Bektaş Veli 1270-71 yılında ölmüştür. Hacı Bektaş Veli öldükten 200 yıl kadar sonra ortaya çıkan Balım Sultan, Bektaşiliğin ikinci kurucusudur (Yıldırım 2019: 109). Türk fetihlerinin başlaması ve yeniçerilerin Bektaşileri desteklemesiyle Bektaşilik, Anadolu'dan Balkanlara yayılmıştır (Faroqhi 2017: 129).

Ehl-i Hak inancı Sultan İshak tarafından 13.yy'da kurulmuştur. Sultan İshak ve yaşadığı dönem hakkında bilgiler yetersizdir. Sultan İshak'ın yaşadığı dönem ile ilgili olarak araştırmacılar farklı görüşler bildirmektedir. Sultan İshak günümüzde Irak'a bağlı Süleymaniye/Berzence köyünde doğmuştur. Ehl-i Hak inancının özellikle Türk olan Ateşbeyilerin kutsal kitabı olarak kabul edilen Tezkere-i A'la metninde de geçtiği üzere Şah





İbrahim Karaca

Hoşin'den 300 yıl sonra zuhur etmiş böylece metne dayanarak doğumu H. 8. yüzyıla denk gelmektedir (Ivanow 1950: 54). 300 yıl ifadesi sağlam bir bilgi olarak kabul edilmese de en azından yaşadığı dönem hakkında fikir vermektedir. Bunun yanı sıra Sultan İshak'ın 14. ve 15. yy'da yaşadığını söyleyenlerde vardır. Kaka Reda'ya ait olduğu bilinen yazma onu 1053'te doğduğunu göstermektedir (Hodabende 2004: 22). Maşallah Suri, Sultan İshak'ın doğumunu 1134 yılı olarak belirtmektedir. Ehl-i Hakların kutsal kitabı Serencam'ın Heftevan bölümünde doğumu 1216 yılı olarak ifade edilmektedir (Safizade 1996: 25; Kubadi 1995: 89; Mehdihani 2014: 91). Efzali ise Sultan İshak'ın Şeyh Safi'nin çağdaşı olduğunu söylemektedir (Efzali Şah İbrahimi 1966: 176). *Şahname-i Hakikat*'da ise Sultan İshak'ın doğumu 1216 yılına dayandırılmaktadır. Genel kabul Sultan İshak'ın 1216 yılında doğduğu yönündedir. Bu tarih 40 yaşına gelip İran Perdiver'e göç etmesi ile de açıklanmaktadır.

2. Ehl-i Hak ve Alevilik- Bektaşilikte Benzer İnanışlar

Türk folkloru sözlü olma özelliği göstermektedir. Bu özellik aynı zamanda folklorun getirdiği bir özelliktir (Yıldırım 1985: 549). Yıldırım ayrıca geleneklerin değişimi ve benzeşmesi hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Folklor ürünlerinin dağılımı, yayılımı sözlü geçiş veya sözlü iletişim ile olur. Anlatımlar, edinimler, öğrenimler ve tecrübeler daima dil yolu ile anlaşarak olur. Ortamı paylaşanların yetenekleri, durumları, tecrübeleri icra edilen bir folklor ürününün farklı biçimlerde tekrar edilmesine yol açar. Tekrar sırasında eski ürün, yeni unsurlar kazanabilir ve bâzı özelliklerini de kaybedebilir. Böylece yeni bir ürün meydana gelmiş olur. Eski form ve muhtevadan farklılık gösteren yeni ürüne “variant” denmektedir. Variantların sayıları belirsizdir”. (Yıldırım 1985: 550).

Altın, *Türk Kültüründe Atalar Kültü* adlı çalışmasında ‘yerine geçme’ konusunu irdellemektedir. Buna göre toplumsal ihtiyaçlar geleneklerin oluşmasını sağlarken formların değişmesine sebep olmuşlardır. Altın, Atalar kültürünü örnek göstererek toplumun önde olan kişisine bir takım kutsallıkların izafe edildiğini söylemektedir (Altın 2020: 54). Yerine geçme veya kaynaşma ile ilgili olarak Altın şunları ifade etmektedir:

“Şaman dualarında Ülgen'in hem Tanrı hem de ata olarak geçmesi, Türk kültürünün şekillenmeye başladığı dönemlerde Tanrı ve atalar arasında bir bağlantının olmuş olabileceğini akla getirmektedir. Bu durum literatürde, “kaynaşma ve yerine geçme” olarak ifade edilmektedir. Bu yaklaşıma göre ölü ruhlarına saygı gösterme, totemizm, animizm gibi inanç sistemleri kültürel aktör olan insanı (çoğu zaman atadır), farklı bir konuma yerleştirir” (Altın 2020: 229).

Ehl-i Hak inancı ve Alevilik *gulat-ı şia'*dan sayılan topluluklardır. Ehl-i Hak değerler sistemi içerisinde Sultan İshak, Anadolu'da Hacı Bektaş Veli olarak zuhur etmiştir. Bu konu Bruinessen tarafından Hacı Bektaş “*Sultan Sahak olarak doğunca*” adlı makalede incelenmiştir.





İran Ehl-i Hakları ve Alevi-Bektaşî Topluluklardaki Ortak İnanış ve Ritüeller

Ayrıca Taşgîn “Ehli Hak ve Kelamlarında Hacı Bektaş Veli” adıyla bu konuyu ele almıştır. Bruinessen, koşan duvar hikâyesinin her iki inanışta da bulunduğuna dikkat çekmektedir. Ehl-i Haklarda bu hikâye şu şekilde anlatılmaktadır:

“Sultan İshak öğretilerini yaymak amacıyla İran’ın Perdiver şehrine göç etmeye karar verir. Yanında yedileri olan yarenlerini alır. Yedilerinden olan Davud, duvar ustasıdır. Sirvan nehrine yakın bölgelerde Sultan İshak için ev yapmaya karar verir. Ev yaptıkları Perdiver uzun zamandır mistik öğretilere sahip olan Pir Mikail’in bölgesidir. Bölgeye yeni gelen kişileri fark eden pir Mikail öfkelenir. Pir Mikail kendisine bir yılanı kırbaç yapar ve vahşi bir aslanın sırtına binerek Perdiver’e doğru yol alır. Pir Mikail’in geldiğine vakıf olan Sultan İshak, Davud’a emir vererek Pir Mikail’e isteğinin ne olduğunu sorması için emir verir. Bunun üzerine Davud ördüğü duvarın üstüne binerek dörtnala Pir Mikail’i karşılamaya gider. İki binici Sirvan nehri kıyılarında karşılaşır. Davud muhabbetle Pir Mikail’i karşılar ve selamlar. Pir Mikail, Sultan İshak yerine başkasını görünce duvarla oynayan bir büyücü olduğunu söyler. Davud’da sultan İshak’ın gerçek olduğunu söyler. Bu durum üzerine Pir Mikail, Sultan İshak’ın gelmesini ister. Davud arkasını dönmeden bir fırtına kopar. Sirvan nehrinin suları sultan İshak’a olan sevgilerinden dolayı coşar. Sular o kadar coşar ki sestem kimse birbirini duyamaz olur. Sultan İshak, Pir Mikail’e suyu durdurmasını emreder. Pir Mikail bunu gerçekleştiremez. Bu durum üzerine Sultan İshak suya emreder ve sular durulur. Sultan İshak Davud’a halısını suyun üzerine sermesi için emreder. Suyun üzerinde Pir Mikail’in aç olduğunu gören Sultan İshak eline suya atar pişmiş balık çıkarır. Pir Mikail’e balığı yemesini ancak kemiklerini kırmaması gerektiğini söyler. Pir Mikail balığı yer. Daha sonra sudan bir balık çıkar ve eşini bu adamın yediğini söyler. Balık eşini geri ister Sultan İshak’ta balığın kemiklerinden balığı tekrar canlandırır ve suya atar. Bu olay üzerine Pir Mikail, Sultan İshak’ın üstünlüğünü kabul eder” (Bruinessen 2015: 139-141). Bu hikâye benzer olarak Velayetname ’de şu şekilde anlatılmaktadır;

“Hacı Bektaş’ın ünü her yana yayılmıştı, her taraftan erenleri görmeye geliyorlardı. Akşehir’de bir ev vardı, adına Seyyid Mahmud-ı Hayrani derlerdi. Bu er, bir arslana bindi, bir yılanı da kamçı yaptı, üç yüz Mevlevi dervişiyile Hünkâr’ı görmek için yola çıktı. Sulucakarahöyük’e yaklaşıncı bu hali Hünkâr’a haber verdiler, Aliler sırtına yaklaştı dediler. Hünkâr o gelen kimse dedi, canlıya binmiş, gelmiş; biz cansıza binelim. Kızılca halvet yakınında bir kızıl kaya vardı, bir dam duvarı kadar büyüktü. Hemen o kayanın üstüne bindi ey kayacak dedi, tanrının izniyle o gelen erenlerden yana yürü. Kaya, hemencik kuş uçar gibi gürleyip aliler sırtına doğru yürümeye başladı. O kayanın, şimdiki halde başı, tıpkı bir kuşa benzer. Öte yandan seyid Mahmud-ı Hayrani’de arslan üstünde, elinde yılan, gelirken bir de baktı ki Hünkâr, cansız bir kayaya binmiş yürütüp gelmede. Er nazarında küstahlık, edepsizlik etmişiz deyip arslandan indi, yılanı da elinden attı. Er nazarına küstahça gelmişiz dedi, Hünkâr’a karşı vardı. Hünkâr’ın eline ayağına düştüler.” (Gölpınarlı 1995: 49). Bu





İbrahim Karaca

hikâyeden görüleceği üzere Sultan İshak ve Hacı Bektaş-ı Veli göç ettikleri bölgelere geldikleri zaman bölgede yaşayan kişiler üzerinde etkili olup kendilerini kabul ettirmek için kerametler gösterdiğine inanılmaktadır. Bu kerametlerin ortak yönü her ikisinde de cansız olan duvar üstüne binme yer almaktadır. Rakipler ise aslana binip ellerine yılanı kırbaç yapmaktadırlar. Bu konu Bruinessen tarafından işlenmiştir. Ehl-i Haklar'da ve Bektaşiler'de benzer hikâyeler fazlasıyla bulunmaktadır. Bu hikâyelerin başında ateşte yanmama konusu gelmektedir. Sultan İshak'ın yarenlerinden olan Baba Yedigâr ve Hacı Bektaş-ı Veli'nin yarenlerinden olan Karadonlu Can Baba'nın ateşte yanmamaları iki inanç içinde ortak inanışların başında gelmektedir. Ehl-i Haklar'da anlatılan hikâyeye şu şekildedir;

“Pir Bünyamin buyurur ki: Sultan İshak zamanında Baba Yedigâr ünü yayılmış ve sevilen biridir. Sultan İshak ve Davud, Baba Yedigâr'ı denemek isterler. Çünkü Baba Yedigâr Sultan İshak'ın emanetlerini alacaktır. Ayrıca bu durum Perdiver ikrarının şartı idi. Baba Yedigâr'ı denemek için tandır hazırlarlar. Tandırın içine Baba Yedigâr'ı bırakırlar. Baba Yedigâr tandırın içine girdikten sonra tandırın kapağını sıkıca kapatırlar. Ateşi korurlar. Baba Yedigâr'ı tandırın içinde üç gün boyunca kalmıştır. Davud, durum için hayli meraklıdır. Tanrı açıp Baba Yedigâr'ın durumunu iyice merak etmektedir. Sonunda tandırı açarlar ve Baba Yedigâr tandırın içinden ayağa kalkar ve Sultan İshak'ı selamlar. Bunun üzerine Sultan İshak'ın emanetleri Baba Yedigâr'a bağışlanmıştır” (Sultani 2017: 261; Sultani 2011: 32-33). Baba Yedigâr'ın ateşte yanmaması ile ilgili olarak Bektaşilerde Karadonlu Can Baba'nın ateşte yanmaması hikâyesi anlatılmaktadır. Velayetnamede yer alan bu hikâyeye şu şekildedir;

“Kavus han zamanında Kara donlu can baba irşad için memlekete gitmiştir. Kavus Han'ın yanında bulunan keşiş bu dervişin sözlerini dinlemesini emretmiştir. Karadonlu can baba sözlerini yineler ve anlatır. Keşiş kara donlu can babayı dinleyince Kavus Han'a bu kişiyi sınamayı tavsiye eder. Bu sınavı geçerse onun dinine gireriz geçemezse derviş helak olur gider der. Kavus Han keşiş Kara Donlu Can Baba'yı nasıl sınayacaklarını sorar. Keşiş ortaya bir kazan getirilmesini ve kara donlu can babayı kazanın içine atılmasını söyler. Eğer sağ çıkarsa dinine gireriz çıkamazsa helak olur gider, der. Bunun üzerine ortaya bir kazan getirilir Kara Donlu Can Baba kazanın içine girer. Kazan ağzına kadar su ile doldurulur. Altının ateşi yakılır. Bu durum Hacı Bektaş-ı Veli'ye malum olur. O sırada Hacı Bektaş-ı Veli Sarı tarafından tıraş edilmektedir. Tıraşı yarıda bırakıp bir yeri kazmaya başlar. Ak pınarım diye üç defa seslenir. Yerden su çıkar. Hacı Bektaş-ı Veli suyu serpmeye başlar. Serptikçe sudan buğu çıkar. Sarı, topraktan buğu çıkmasına şaşar, soğuk suyu su taşlara saçıyorsunuz, buğu çıkıyor dedi. Hünkâr evet dedi, Kavus Han, Karadonlu Can Baba'yı kazana koymuş kaynatıyor, onun suyunu soğutuyorum. Kavus Han Karadonlu Can Baba'yı üç gün kaynatırlar. Dördüncü günü Tatar beyleri ve uluları Han'a gelip dediler ki: o kazana koyduğun derviş demir olsa erirdi. Gelin, açalım, görelim hali ne olmuş. Hep birlikte kazanın yanına geldiler. Kavus Han emir verdi, kazanın kapağını açtılar. Bir de gördüler ki Karadonlu Can Baba kazanın içinde bağdaş kurmuş oturuyor...” (Gölpınarlı 1995: 39-40).





İran Ehl-i Hakları ve Alevi-Bektaşî Topluluklardaki Ortak İnanış ve Ritüeller

Yukarıda anlatılan her iki hikâyede de ateşte yanmama söz konusudur. Bir tarafta Baba Yedigâr diğer tarafta Kara Donlu Can Baba ateşte yanmamaktadırlar. Her iki hikâyede ortak olan inanış erenleri ateşin yakmamasıdır. Kara Donlu Can Baba Hacı Bektaş-ı Veli'nin, Baba Yedigâr ise Sultan İshak'ın yarenlerindedir. Ehl-i Hak inancında Sultan İshak'ın zuhuru öncesinde kuru bir dalın yeşerip, yeşeren dala şahinin konması hikâyesi anlatılmaktadır. Bu hikâye şu şekildedir;

“Buyrulur ki, Sultan İshak zuhur etmeden önce yarısı yanmış bir dut dalı ekin, bu dut dalı yeşerince üzerine şahin konacaktır. Sultan İshak'ın yarenleri Hüseyin Bey Cela'nın kızı Dayrek'i şeyh İsa için istemeye giderler. Şeyh İsa yaşlı birdir ve şart koşarlar. Bu şartları yediler yerine getirirler. Şeyh İsa kız ile evlenir. Daha sonra beyaz şahin yeşeren dut dalına konar ve kız doğurur. Sultan İshak böylece doğmuş olur” (Sultani 2017: 277).

Velayetname de yanık dut ağacının yeşermesi ve günümüzde hala var olması şu şekilde anlatılmaktadır.

“Hacı Bektaş-ı Veli, ertesi gün gün doğarken Hacı Ahmed-i Yesevi'den izin alıp yola düştü. Orada bulunan erenlerden biri, ortada yanan ateşten bir odun alıp Rum ülkesine doğru attı, Rum'daki erenler ve gerçeklerden biri, bu odunu tutsun, Türkistan erenlerinin Rum'a er gönderdikleri erenlere malum olsun, dedi. O odun dut ağacıydı. Konya'da Emir Cem Sultan'ın halifesi Hak Ahmed Sultan dutu Hacı Bektaş tekkesinin önüne dikti. O ağaç hala durur ucu yanıktır” (Gölpınarlı 1995: 16-17). Her iki hikâyede de kuru ve yanık olan dut dalının yeşermesi anlatılmaktadır. Tebriz şehrinde bulunan Ilhıcı kasabasında bu ağaç günümüzde de ziyaret edilmektedir. Ilhıcı bölgesinde yaşayan kırklar topluluğu bu ağacı kutsal bilmekte ve mum yakmaktadırlar. Saha çalışmamız sırasında bu ağaç gözlemlenmiştir (25,08,2019).

Yaratılış ile ilgili olarak nuranilerin soyu hem Ehl-i Haklarda hem Alevilerde Şit peygambere dayanmaktadır (Sultani 2017: 265). Alevi- Bektaşiler bu topluluğa *guruğu naciye* demektedirler. Hem Bektaşilerde hem de Ehl-i Haklar'da yaratılış Cebrail'in yaratılması ve Tanrı'yı tanınması ile başlamaktadır. Ehl-i Hak yaratılış anlatısında *dünyada bir şey yokken her yer su ile kaplıydı* diyerek başlar (Musalı 2013: 21). Tanrı ise bu denizin dibinde bulunan inci içerisinde bulunmaktadır. İlk yaratılan Cebrail'dir. Tanrı, Cebrail'i yaratıp denize atmıştır. Cebrail sonrasında gaip ten ses duyar. *Ben kimim? Sen kimsin?* Cebrail bilmiyorum diye cevaplar kanatları yanar ve suya düşer. Bu olay üç defa tekrarlanır. Üçüncü defasında Tanrı bir çocuk şeklinde Cebrail'e görünür ve *sen yaradansın, ben yaratılanım* demesini söyler (Karaca 2020: 126). Yıldırım Alevilerdeki yaratılış ile ilgili olarak şu hikâyeyi anlatmaktadır;

“Cebrail uçtu, kırk yıl havada döndü; yoruldu, kanadı ağrıdı, konacak yer bulamadı. Allah-u Teâla tarafından deryanın içinden bir gök kubbe açıldı. Cebrail gidip o kubbenin üstüne kondu. O yeşil kubbenin içinden gelen ses Cebrail'e kim olduğunu sordu. Cebrail, sen sensin, ben de benim cevabını verince kubbe kayboldu ve Cebrail derya ile baş başa kaldı.





İbrahim Karaca

Cebrail havalanmak zorunda kaldı ve kırk yıl daha uçtu. Kırk yılın sonunda o kubbe bir kez daha belirdi. Kubbenin üstüne bir daha konan Cebrail'e kim olduğu bir kez daha soruldu. Cebrail aynı cevabı verince kubbe kapandı. Cebrail kırk yıl daha uçtuktan sonra ustasını buldu. Ustası Aliyye'l-Murtaza idi. Hz. Ali, Cebrail'e sen o kubbeye konduktan sonra benlik getirdin, orada sana kim olduğun sorulduğunda alçak gönüllü ol; sen halıksın ben mahlûkum, sen yaratıcısın ben yaratılmışım de, o zaman kubbe açılır dedi" (Yıldırım 2020: 190).

Ehl-i Hak ve Alevilerde ortak topluluklar bulunmaktadır. Bu topluluklar; üçler, yediler, kırklar şeklindedir (Karaca 2021: 149). Ehl-i Hakların kutsal kitabı serencam ile Bektaşilerdeki Velayetname incelendiğinde benzerlikler bulunmaktadır.

3. Ehl-i Hak ve Alevilik-Bektaşiliğin benzer Ritüeller

Ehl-i Haklar ve Alevi-Bektaşî toplulukları arasında benzer ritüeller yapılmaktadır. Bu ritüellerin başında cem töreni gelmektedir. Cem töreni hem Ehl-i Haklar tarafından hem de Alevi-Bektaşî topluluklar tarafından yapılmaktadır. Alevi-Bektaşîlerin en temel ibadetleri cem törenleridir. Alevi-Bektaşî topluluklarında ibadet dili Türkçedir. Genel olarak Perşembe'yi Cuma'ya bağlayan akşam yapılan cem törenleri farklı isimlerle anılmaktadırlar. Görgü cemi, ikrar cemi, musahip cemi, Abdal Musa cemi, hizmet görme, koldan koparan, dardan indirme cemi, muharrem cemi ve düşkünlük cemi Alevi-Bektaşî topluluklarında yapılan cem törenlerindedir. Önemle belirtmek gerekir ki Aleviler ve Bektaşîler 'de yapılan cem törenlerinde farklılıklar bulunmaktadır.* Ehl-i Hak cem törenleri her Cuma akşamı yani Perşembe'yi Cuma'ya bağlayan akşam Cemhanede yapılır. Cuma akşamı olarak adlandırılan gün Perşembe günü akşamıdır. Cemhaneye girildikten sonra bele kuşak bağlanıp, başa külah takılmaktadır. Cemin yapılacağı odaya veya alana girilince, Seyyid'in olduğu tarafa, 'Ya Hak' veya 'Ya Ali' diyerek secde edilir (Gocaveri 1997: 108). Oturma şekli sağdan sola şeklinde ve iki dizin üzerine oturulmasıdır. Cem de sadece Seyyid, Halife, Kelamhan 'ın özel yeri bulunmaktadır. Yeni gelen kişi oturan herkese gider dizi üzerine çömelip elini öper. Halife, Seyyid'in solunda, Kelamhan sağında oturur. Hadem ise, merasim boyunca ayakta durur. Hadem cem sırasında işleri gören hizmetçidir. Cem töreni sırasında adaklar sunulur, tüketilir ve Cem başlar (İlahi 1995: 80; Kreyenbroek 2020: 98; Safızade 1996: 566).

Hem Alevi-Bektaşî topluluklarda hem de Ehl-i Haklar'da uygulanan bir diğer ritüel Bektaşîlerin *İkrar Cemi* dedikleri törendir. Ehl-i Haklar bu törene *Baş Tapşırma* veya Farsça *Serseporden* demektedirler. Ayin-i cem veya ikrar töreni Bektaşî olmayan birinin Bektaşîliğe girişi için yapılan törendir. Bu tören benzer şekilde Ehl-i Haklarda *Serseporden* veya *Baş Tapşırma* adı ile yapılmaktadır. Bektaşîlerde yapılan tören 12 hizmet gerektirmektedir. Ehl-i

* Alevilerin cem törenlerini dedeler, Bektaşîlerin cem törenini babalar yürütmektedir. Alevilerde saz ve semah varken Bektaşîlerde yoktur.





İran Ehl-i Hakları ve Alevi-Bektaşî Topluluklardaki Ortak İnanış ve Ritüeller

Haklarda ise hizmetlerin yerini benzer ritüeller almaktadır. Bektaşîlerdeki İkrar töreni şu şekildedir;

“El alacak yani inabe edecek bir can pir evinde-dergahta- tanınmış bir Bektaşî’ye baş vurur. O adam bir süre denenir. Nihayet bir gün pir evinde dergahta toplanılır. İkrar verecek cana daha önce bir rehber, bir de sahip ve musahip refakatçi tayin edilir. Buna nasip almakta denir. Rehber o cana bir tarikat abdesti aldırır. Bu abdestte dört uzuv yıkanır, el yüz, baş ayaklar iki rekâta namaz kılınır. Daha sonra ölmüş gibi kefene sarılır. Boynuna tığbend adı verilen beyaz bir mendil takılarak kurbanlık koyun gibi meydana orta yere getirilir. Meydanda on iki imamın postu temsil edilmiştir. Her postta bir baba oturur. Can içeri girer girmez dört kapıya selam verir, selam alır. Nihayet mürşidin önüne getirilir. Mürşit sağ elini ikrar verecek talibin iki omuzları arasına kor ondan sonra boynundaki tığbend alınır. Kulağına girme, girme dönme dönme eline beline diline sahip ol mürşidin Muhammed, rehberin Ali, der, kefenler sökülür. O can yeni hayata kavuşur (Üzüm 2018: 191-195; Atalay 1991: 21-22).

‘Baş Tapşırma’, ‘Baş Bağlama’, ‘Ceviz kırma’ (جوز شکستن), ‘Baş verme’ (سر سپردن) gibi isimlendirmelerle anılan bu ritüel, inanca giriş için yapılmaktadır (Gocaveri 1997: 136; Camizade ve Veysi 2016: 120). Ehl-i Hak inancı farklı topluluklar ve kültürlerden gelen kişilere açık bir değerler sistemine sahiptir. Daha önce farklı bir dine mensup olan kişiler Ehl-i Hak inancı ve topluluğuna dâhil olabilirler. Törende bulunan Pir, Padişahı veya Sultanı temsil eder. Delil ise bu törene rehberlik eder. İnanca girecek kişinin Sultana başını teslim etmesi için yol gösterir. Ceviz kişinin başını temsil eder (İlahi 1995: 62). Öncelikle yeni kişi, bir ceviz, bir sikke, bir parça beyaz bez, ceviz payı olan nezir, kurban ve cevizin kırılacağı bir tepsi getirir. Bu tören için özel bir Cem töreni vardır. Kurban töreni bittikten sonra Baş Tapşırma töreni başlar (İlahi 1995: 132; Müslimi Zade 2015: 39). Beyaz bez parçası inanca girecek kişinin veya vekilinin boynuna sarılır. Daha sonra pirin yanında olan delil, cemde oturanlardan birini seçer ve bu kişi sol eli ile hademin eteğini tutar. İnanca girecek kişi veya vekili de boynunda beyaz bez sarılı vaziyette sol eliyle hademin eteğini tutar. Böylece sağ elleri boşta kalır. El öpme duası okunur. Törende yer alan üç kişi ceme katılanların sağ ellerini öper. Bu ritüelden sonra icazet duası okunur. Bu dua bitene kadar etekten tutma olayı devam eder (Gocaveri 1997: 138). Dua bittikten sonra boynunda sarılı olan bez çıkarılır, pir ve delile sunulur. (Gocaveri 1997: 138). Daha sonra ceviz duası okunur. Pir tarafından okunan ceviz duası bittikten sonra, bıçak duasını okumaya başlar (İlahi 1995: 134). Dua bittikten sonra, pir cevizi başından keser. Baş Tapşırma adakları, Seyyid tarafından dağıtılır. Daha sonra Nezr duası ve tekbir okunur. Pir şartları inanca girecek kişiye anlatır ve bu şartlar kabul edildikten sonra, ceviz dağıtılır. Pir, inanca giren kişiye şu duayı okur;

“Padişah-ı hakikat Sultan İshak,

Pir-i hakikat Pir Bünyamin,





İbrahim Karaca

Delil-i hakikat Davoud,

İstenilen her şey senin içindir,

Bu kişiler ki, Ali'nin imamlığına ve Muhammed'in peygamberliğine katılırlar,

Alemi zer de Padişah Havendegar,, Pir Cebrail'i memur kıldı hidayet için,

Delil İsrafil'dir ki suru üflemekle görevlidir,

Sultan İshak hakkın nurunun mazharıdır.

Oturan Bünyamin falan hanedandan,(hanedan ismi)

Oturan Davoud, yetmiş iki pirden, falan hanedandan,(hanedan ismi)

Seyyid'in adı (hanedan ismi)

Delilin adı (adı geçen hanedan temsilcisi olarak geçer) Şahitliği ile der" (İlahi 1995: 136-138).

Okunan duadan sonra, Cem törenine katılanlara ceviz dağıtılır. Törende bulunanlar cevizleri avuçlarına alırlar ve tekbir getirerek yerler (İlahi 1995: 136-138). Ceviz, tören sırasında tüketilmelidir.

Hem Alevi-Bektaşî topluluklarında hem de Ehl-i Haklar'da benzer olan bir diğer ritüel de Niyaz sunmadır. Alevi-Bektaşî topluluklar bu ritüeli Niyaz olarak adlandırırken Ehl-i Haklar Nezir demektirler. Akın, niyaz kelimesi ve kavramının Alevilik içerisinde birden fazla anlamı bulunduğunu söylemektedir (Akın 2020: 101). Niyaz kelimesi Farsça olup ihtiyacı olma anlamının karşılığıdır. Anadolu Alevi-Bektaşî topluluklarında niyaz verme bir arzu ya da dileğin kabul olması amacıyla adak verilmesidir (Akın 2020: 100). Akın, niyazı bir ritüel olarak ele almakta ve eski Türk adetlerinden olan saç saçma geleneğinin devamı şeklinde göstermektedir (Akın 2020: 114). Anadolu Alevilerinde de Niyaz adı ile nezir bulunmaktadır. Anadolu Alevilerinde Nezir, adak, uğur olsun, bereket olsun, diye mürşide verilen armağan olarak tanımlanmaktadır (Gökbel 2019: 683). Ehl-i Hak inancı içerisinde yer alan önemli ritüeller arasında nezir bulunmaktadır. Ehl-i Hak inancında altı çeşit nezir bulunmaktadır. Bunlar; Kurban ya Kurbanı, Kurban hükmünde olan nezirler, Kurban hissi ve teşrifati ile yapılan nezirler, Hizmet, Niyaz, Şokrane' dir (İlahi 1995: 97; Safizade 1981: 11; Gocaveri 1997: 115). Nezir türü olan Niyaz ile Alevilerdeki Niyaz aynı ismi taşımaktadır. Nezirlerin yapılması için bazı gerekli şartlar bulunmaktadır. Nezir olabilecek türden adaklar da; yenilebilir ve kullanışlı olan şeylerden olmalıdır, faydalı yiyeceklerden tercih edilmelidir, haram ya da mekruh şeylerden olmamalıdır. Burhan'ul-Hak'ta da bu bilgiler yer almaktadır (İlahi 1995: 93).

Ehl-i Haklar kişiler öldükten sonra tekrar dünyaya geldiklerine inanmaktadırlar. Bu inanaşa Türkçe Donadon veya Farsça olarak came be came demektirler. Ehl-i Haklarda donadon bin bir sayısı ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca kişilerin dünyaya gelme sebepleri kâmilleşme amacı taşımaktadır. Yani ruh tekrar dünyaya geldiğinde bir üst mertebe de





İran Ehl-i Hakları ve Alevi-Bektaşî Topluluklardaki Ortak İnanış ve Ritüeller

gelmektedir. Bin birinci don ile kişiler hak olup hakikat ehline katılacaklardır. Ehl-i Hak ve Bektaşilerdeki ortak inanışlardan bir diğeri Ehl-i Hakların donadon dedikleri ruh göçü inanışdır. Ahmet Yaşar Ocak Alevi-Bektaşî topluluklarda üç türden Don değiştirmenin olduğunu belirtmektedir. Bunlardan birincisi Adem'den başlayarak bütün peygamberlerde aynı ruhun olduğu inancıdır. İkincisi Hz. Ali'nin Hacı Bektaş Veli olarak ortaya çıkmasıdır. Üçüncüsü velilerin aynı ruhun değişmesi ile olan inançtır (Ocak 2012: 188). Melikoff Alevi-Bektaşî topluluklarda yer alan Devr inancının ruh göçü olduğunu belirtmektedir (Melikoff 2010: 53).

Sonuç

13. yy'da Moğollar Orta-Asya'dan hareket ettiklerinde Türk kitlelerini İran üzerinden Anadolu'ya taşımışlardır. Bu büyük göç hareketi beraberinde kültürleri de taşımıştır. Bu kültürler yerli İslam kültürü üzerinde etkili olmuş yeni inanışların ve hareketlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hem Ehl-i Hak hem de Alevilikte benzer inanış ve uygulamalar bulunmaktadır. Her iki toplulukta da sözlü gelenek hâkim bulunmakla beraber yazılı metinler daha sonra ortaya çıkmıştır. Özellikle Ehl-i Hak inancının yazılı metinleri 19. yy'da ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde Anadolu Alevi-Bektaşî topluluklarında da sözlü gelenek hâkim olmakla beraber yazılı metinlerde bulunmaktadır. Ehl-i Haklar İran'da 'Hanedan' adını verdikleri Ocak sistemine bağlı olarak 11 aileden oluşmaktadırlar. Benzer şekilde Anadolu Alevi-Bektaşî toplulukları da Anadolu da dağınık olarak 'Ocak' adı verilen aileler veya aşiretlerden oluşmaktadırlar. Bu sosyal yapıların başında Ehl-i Haklar da Pirlere bulunurken, Alevilerde dedeler bulunmaktadır. Ehl-i Hak inancı ile Alevi-Bektaşî topluluklarda arasında tarihsel olarak sıkı bir bağ bulunmaktadır. Ancak bu bağ günümüzde bulunmamaktadır. Bu bağ inanışlar ve ritüellerde kendisini göstermektedir. Her iki inanışta yakın zamanlarda yakın coğrafyalarda ortaya çıkmıştır. Her iki inanışta da benzer ritüeller yapılmaktadır. Sonuç olarak her iki inanışta benzer uygulamaların varlığı aynı kökten yani Türk kültüründen beslendiklerini ortaya koymaktadır. Çünkü hem Ehl-i Haklar hem Aleviler ibadet dili olarak Türkçeyi kullanmaktadırlar.

KAYNAKÇA

- Akın, Bülent. 2020. "Alevilikte Niyaz Kavramı ve Niyaz Merkezli Ritüeller", *Türk Uluslararası Dil Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. (22): 98-116.
- Altın, Kübra Yıldız, 2020. *Türk Kültüründe Atalar Kültü*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Atalay, Besim. 1991. *Bektaşîlik ve Edebiyatı*. Çev. Vedat Atilla. İstanbul: Ant Yayınları.
- Birge, John Kingsley. 1991. *Bektaşîlik Tarihi*. Çev. Reha Çamuroğlu. İstanbul: Ant Yayınları.
- Bruinessen, Martin Van. 2015. *Kürtlük, Türklük, Alevilik*. 11. Basım. İstanbul: İletişim Yayınevi.





İbrahim Karaca

- Faroqhi, Suraiya. 2017. *Anadolu'da Bektaşilik*. İstanbul: Alfa Tarih.
- Gökbel, Ahmet. 2019. *Ansiklopedik Alevi-Bektaşî Terimleri Sözlüğü*. Ankara: A.K.M Yayınları.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. 1995. *Vilayet-name*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Gocaveri, Ahmet Mollamiri. 2009. *Ehl-i Hak*. Tahran: Şeriat.
- Hodabende, Abdullah. 2004. *Şenaht-ı Fırka-ı Ehl-i Hak*. Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir.
- Ivanow, W. 1950. *Mecmua-i Resail-i ve İş'ari Ehl-i Hak*. İntişarat-ı Encümen-i İsmail.
- Ivanow, W. 1953. *The Truth-Worshippers of Kurdistan*. Leiden: Brill.
- İlahi, Nur Ali. 1995. *Burhan'ul Hak*. Çap-ı Heştom. Tahran: İntişarat-ı Ceyhun.
- Karaca İbrahim. 2021. "Ehl-i Haklarda Yediler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Dergisi*, (100). 147-157.
- Karaca, İbrahim. 2020. "Ehl-i Haklarda Kültürel Hayat". Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kayseri.
- Karaca, İbrahim. 2022. *Ehl-i Haklar'da Kültürel Hayat*. Konya: Çizgi Yayınevi.
- Kreyenbroek, Philip G. 2020. "God First and Last": *Religious Traditions and Music of the Yaresan of Guran*. Volume I: Religious Traditions, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Kubadi, İsmail. 1996. "Tahkik-i Piremun-ı Fırka-ı Ehl-i Hak". *Kelam-ı İslami*.(14): 84-89.
- Mehdihani, Mücteba. 2018. "Berresi Tesir Cemiyet-i Ehl-i Hak Der Emniyet Ostan-ı Kermanşah". *Mutalaat-ı Ameliyat-ı Revani*. (36): 91-121.
- Melikoff, Irene. 2010. *Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe Çev*. Turan Alptekin. 7. Baskı. Ankara: Cumhuriyet Kitapları, 2010.
- Melikoff, Irene. 2011. *Uyur İdik Uyardılar*. Çev. Turan Alptekin. 3. Basım. İstanbul: Demos Yayınları.
- Musalı, Namıq. 2013. *Rus Oryantalistlerine Göre Ehl-i Haklar*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık.
- Müslimizade, Mahbube. 2015. "Berresi ve Tahlil-i Ayin-i Fırka-ı Ehl-i Hak". *Marufet-i Eryan*. . (20): 27-48.
- Ocak, Ahmet Yaşar. 2012. *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, Dokuzuncu Basım. İstanbul: İletişim.
- Öncül, Kürşat, 2021. "Aleviliğin Kökenine İlişkin Yeni Bilgiler ve Geçmiş Teorilerin Revizyonu", *Yazıt Kültür Bilimleri Dergisi*. 1 (2): 123-133.
- Safizade, Sadık. 1996. *Name-i Serencam ya Kelam-ı Hezane*. Tahran: İntişarat-ı Hirmend.
- Sultani, Muhammed Ali. 2011. *Derunmayehay-i Müşterek der Serencan Velayetname Buyruk*.





İran Ehl-i Hakları ve Alevi-Bektaşî Topluluklardaki Ortak İnanış ve Ritüeller

Tahran: İntişarat-ı Soha.

Sultani, Muhammed Ali. 2017. "Serencam, Velayetname ve Buyrukta Alevilerin Ortak İnançları", Çev. Esra Doğan Turay. *Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*. (16), 247-323.

Suri, Maşallah. 1965. *Surudha-ı Din-i Yarsan*. Tahran: Emir Kebir.

Taşgın, Ahmet. 2022. "Ehl-i Hak ve Kelamlarında Hacı Bektaş", *Yedi İklim Çar Köşede Hacı Bektaş Veli*, ed. Taşgın Ahmet, Aksoy Erdal. 91-123. Leiden, Sota.

Üzüm, İlyas. 2018. *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*. İstanbul: İsam Yayınları.

Yezdanpenah, Şehnaz. 2016. *Nakd-i Novber-i Ayin ve Meram-ı Ehl-i Hak*. Kum: Ayende-i Dıraşan.

Yıldırım, Dursun. 1985. "Türk Folklor Araştırmalarının Problemleri", *Erdem*, C. I, 2, 545-558.

Yıldırım, Rıza. 2019. *Hacı Bektaş Veli'den Balım Sultan'a Bektaşîliğin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Yıldırım, Rıza. 2020. *Geleneksel Alevilik*, İstanbul: İletişim Yayıncılık.

